Vajkai Álló Géza

Istenek születése

Szívem alkalmassá lett mindenre,
legelő a gazellák számára,
kolostor a szerzeteseknek,
iemplom a bálványképeknek,
s Kába annak, aki a tavafot végzi,
Tórának táblái és a Korannak könyve.
A szeretet vallását követem: bármerre
tartsanak az ő tevéi,
az az én vallásom, az én hitem[1]

Nyolcvanezer éve keressük az istent. Fűben, fában, állatokban, természeti jelenségekben és csillagokban, képzeletünk másvilágában.

A legrégibb ásatag leletek, amelyekből valamiféle vallási kultuszra következtethetünk, az észak-amerikai indiánok ~80 000 éves medvekoponya-totemjei; a túlvilágkép kialakulására azonban csak az 50–60 000 éves neandervölgyi sírok utalnak: készítőik talán valamilyen halál utáni életet reméltek, esetleg féltek, hogy az holtak ártó túlvilági erőket közvetíthetnek – ki tudja?

Öntudatra ébredő őseink szorosan kötődtek a természethez, kézenfekvő, hogy isteneiket is a természeti tárgyak és az állatok világában keresték. Ám az öntudatosodó ember egyre inkább maga készítette bálvány-isteneit, és egyre inkább *saját képmására*, többistenhívő vallások alakultak ki. Ahogy nőttek a társadalmi különbségek, fokozatosan emelkedtek ki a panteonból[2] az erősebb csoportot, törzset, szentélyt, várost, uralkodót védő főistenek, mígnem a kiválasztottság tudata elvezetett a saját isten egyetlenségének kinyilatkoztatásához.

Ezt a hosszú utat persze nem követhetjük végig, csak néhány jellegzetes példát mutatuk.

A túlvilághit kibontakozása

A vadászó-halászó ősember élete erősen függött az időjárástól, a körülötte tenyésző növény- és állatvilágtól, minduntalan kiszámíthatatlan és általa befolyásolhatatlan erők szóltak bele az életébe. Csoda-e, ha ezeket – az ázsiai szigetvilágben *mana*nak[3] nevezett – áttekinthetetlen erőket maga felett állóknak képzelte, majd megkísérelte saját javára befolyásolni?

Totemizmus[4]

Manapság beleszületünk egy társadalomba, élvezzük az előnyeit és morgolódunk a hátrányai miatt. Olyan a természetünk, hogy amit

ingyen/könnyen kaptunk, csak akkor értékeljük, ha már elvesztettük, a társadalmi élet korlátait pedig inkább elkerüljük vagy kijátsszuk. Őseink bezzeg nagyon érezték a természet ellenséges és a közösség megtartó erejét, így alakult ki az egyik legősibb vallási forma, a *totemizmus*.

A totem a törzs állati ősének jelképe, amelynek manáját megörökölte, így magától értetődő védelemben részesítette a törzs beavatott tagjait. A totemizmus fontos elemei a *tabuk*. A totemállat tabu: tilos volt vadászni rá és elfogyasztani, kivéve egyes ünnepeket, amikor szertartásos elfogyasztásukkal el lehetett nyerni manájukat. Másik tabu volt az egy totemhez tartozók közötti házasság (v.ö.: közeli rokonok házassági tilalma).

De hogyan juthattak a totemek a bűvös erő birtokába? Varázslattal. És ki közvetítette ezt az erőt? A *sámán*, aki birtokosa volt a manának, mert titokzatos módon közelebb állt a totemőshöz, leszármazottja vagy különleges megbízottja lehetett. A sámán a *mágia*[5] tudója, varázspálcájával és/vagy bűvölő szavakkal kísért mozdulataival oda kormányozta az emberfölötti hatalmak jóindulatát, ahová akarta. Már csak ezért is ajánlatos volt jóban lenni vele.

De nem lehetet mindig a totem hatókörében trtózkodni! Mit tegyen a vadász, ha magára maradt, szembekerült egy vadállattal, felborult az örvényben a csónakja, netán beteg lett? Ilyenkor segítettek a *fétis*ek, a sámánszentelte varázserejű tárgyak, amelyek mindig kéznél lehettek.[6]

> Ne hajítsok fölényes, (kicsit lenéző) mosollyal kísért kézlegyintéssel a régmúlt babonái közé az állati ős gondolatát, nagyon mélyek a gyökerei, nincs vallás, amely ne örökölt volna valamit a totemizmustól! Az egyiptomi *Ápisz*-bika, a maja tollas kígyó, a hindu szent tehén, a rengeteg bibliai állatszimbólum (Szentlélek – galamb, Krisztus – Isten báránya…), az angol bika, a német kétfejű sas, a magyar turulmadár…
>
> Amikor *amulett*et vagy *talizmán*t[7] akasztunk a nyakunkba, vagy „meggyűrűzzük" leendő házastársunkat, – ugyan mire gondolunk? Hova soroljuk az étkezési tabukat, a kóser konyhát, a böjtöket, vagy a keresztény úrvacsorát, amelyből kegyelmeket, azaz túlvilági erőket lehet nyerni? És miért olyan mély a vallási szertartásokba vetett hit? A beavatási szertartások – körülmetélés, keresztelés, bérmálás –, a körmenetek a Kába kő körül minek minősülnek?
>
> Nem mágia-e a sámánok mai utódainak áldó mozdulata, amellyel túlvilági erőket közvetítenek? Beszentelik a földet, hogy jól teremjen,[8] megjelölik az ajtófélfát, hogy távol tartsák a gonosz szellemeket a háztól, és imádkoznak a katasztrófák áldozataiért.

Totemizmus, fétisizmus, szómágia… Csak az tiltakozzék, aki még sohasem találkozott „jó" és „rossz" tárgyakkal.

Animizmus

Amint fejlődtek az egyes ember képességei és a közösségi viszonyok, úgy gazdagodott a vallások tartalma is. Észrevették, hogy lélegzés nélkül

nincs élet, hogy a halállal valami eltávozik a testből. A hajdani primitív felfogást, amikor a tárgyakba vagy az állatokba képzelték a *manát*, fokozatosan felváltotta a nézet, hogy ennek az erőnek kizárólag ez a „valami" a birtokosa.

Ez pedig nem más, mint a *lélek*, pontosabban a testhez kötött – a légzéssel-levegővel kapcsolatos – lélek. Ez a halál után is a holttest közelében marad, és csak addig él, amíg a test el nem porlik, – innen vannak a különböző mumifikálási szokások. Később aztán kialakult az értelmi képességeket hordozó „szellemi" lélek kifinomultabb fogalma. Ez a halál után elválik a testtől, önállóan él tovább, és legtöbbször halhatatlan.[9] Mivel pedig halhatatlan, kell léteznie egy földön túli másik, *transzcendens*[10] világnak is, ahol tovább él.

Érdekes megfigyelni, hogy a legtöbb nyelvben létezik a lélegzéshez kapcsolódó testi léleknek egy másik rokon értelmű szava, amelyik inkább az értelmi-gondolkodási szférával függ össze:

A lélek	***egyiptom***	***héber***	***görög***	***latin***	***angol***	***francia***	***magyar***	***német***
testi	ka	ruach	pneuma	spiritus	spirit	esprit	lélek	Seele
szellemi	ba	nefes	pszüché	anima	soul	âme	szellem	Geist

Ebből az elképzelésből természetszerűen bontakozik ki a lélekkel bíró *tériomorf*[11] istenek, majd a jó és a rossz szellemek – angyalok, ördögök, démonok – világa. S amikor a társadalmi különbségek fokozódásával létrejönnek a társadalmi osztályok, a másvilágon is kialakul a szellemek hierarchiája.

Többistenhívő vallások

„...az etiópiaiak isteneiket fekete bőrűnek és lapos orrúnak,
a trákok viszont kék szeműnek és vörös hajúnak mondják...
ha az ökröknek és a lovaknak kezük volna,
bizonyára ökör- és lóalakú isteneket alkotnának maguknak."
(Xenofanész)

Tulajdonképpeni vallásokról attól kezdve beszélhetünk, hogy megszületett a túlvilági „vezetőréteg", amely *antropomorf*[12] személyes istenekből állt. A Biblia szerint Isten az embert „képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá" szavakkal teremtette;[13] a valóságban azonban az emberek alkották isteneiket magukhoz hasonlóknak. Az istenek sorsa népeikééhez kötődik: dicsőségük csúcsán megnő a hatalmuk, és más népek istenei fölé emelkednek; majd a hanyatlás korában isteneik is lassan feledésbe merülnek.

A töméntelen sok politeista vallás töméntelen sok istenének fárasztó és unalmas ismertetése helyett, az alábbiakban néhány példán keresztül mutatjuk be az „istenek hajnalát."

Egyiptom[14]

A legrégibb írásos emlékek az egyiptomi vallásról maradtak fenn, a piramisokban. Jól nyomon követhető, ahogyan a totemisztikus állatistenek átalakulnak emberszerű lényekké. Így lesz *Hórusz*, a vadászok sólyomistene először napistenné, majd a fáraók megjelenésével *Ré* a napisten sólyomfejű emberré. A későbbiekben Ré szerepét átveszi a thébai főisten *Amon* (= titokzatos), majd belőle lesz *Amon-Ré*.

Minden vallásban fontos kérdés a világ keletkezése. Az ősi egyiptomi mítoszok szerint az örökkévaló vízből (a Nílusból) alakultak ki az őselemek (föld, ég, levegő), amelyek később istenekké személyesültek. Csak a fáraók korában módosult úgy a történet, hogy mindent az éppen aktuális főisten teremtett (vagy az őselemekből, vagy semmiből).

Ami a túlvilági életet illeti, az egyiptomi elképzelés elég sivár. Szerintük az embernek két lelke van; a halál után a „testi" lélek (ka) a holttest (múmia) mellett marad, a „szellemi" lélek (ba) pedig *Anubisz*, a holtak birodalmának sakálfejű istene elé kerül ítéletre; ám ezután sorsa nagyon is földi: a szegényeké ugyanúgy dolgozik, mint földi életében; a gazdagoké helyett a mellékjük temetett parasztfigurák végzik a munkát. Csak az egészen kiváltságosaké és a fáraóké jut el a napisten égi birodalmába, ahol az istenek között élhet, esetleg istenné (ah) is válhat.

Az egyiptomiaknak számos, máig ható „találmányuk" is van, ilyen például a *feltámadás*, vagy a vízözön.

> A mítosz szerint Oziriszt megöli sikereire féltékeny testvére *Széth*; azonban felesége, Ízisz és időközben megszületett gyermeke, *Hórusz* megkeresi holttestét, amelyet Hórusz feltámaszt. –– A *vízözönnel* Hórusz büntette meg az embereket; az „égig érő" vizeket végül is könyörületből terelte vissza a helyükre.

Meg kell még emlékeznünk Ehnaton fáraóról, aki megkísérelte bevezetni az egyetlen igaz isten, *Aton* kultuszát, s ezzel a történelem *első egyistenhívő* vallásának megalapítója. De messze megelőzte korát, így szellemi teljesítménye teljesen hatástalan maradt; az egyistenhitet végül is a sémi népek terjesztették el.

> IV. Amenhotep (i.e. 1372-1356) az Amon-hitű, dúsgazdag és hatalomra törő papsággal szemben – elsőként a történelemben – megalkotta a mindenek felett kizárólagosan uralkodó Aton (= napkorong) papság nélküli vallását, és nevét *Ehnatonra* változtatta, akihez maga írt imádságos himnuszt.[15] Korai és valószínűleg nem természetes halála után a túlélő papi rend visszaragadta a hatalmat, helyreállította Amon-Ré kultuszát, és uralkodásának minden nyomát eltüntette.[16]

Mezopotámia[17]

Az itt kialakult két, egymást mélyen átható – sumér–akkád babilóniai, illetve asszír–akkád ninivei – kultúrkör legnevezetesebb dokumentumai a ninivei téglakönyvtárból származnak.

A babiloni ősvallásban az akkádok hatására (i.e. 2500 k.) tűnik fel az első *istenháromság*:[18] *Anu* (égisten), *Éja* (földisten) és *Ellil* (levegő-szélisten) együttese. Később *Marduk* – Babilon főistene – lett a legfőbb istenné; a „birodalmi ideológiát" az *Enúma elis*...[19] kezdetű eposz tartalmazza.

Hasonló volt a sorsa *Assur*nak, Ninive, majd az Asszír Birodalom főistenének s egyben Marduk legfőbb vetélytársának. Az asszírok fénykorában egy másik istenhármas: *Samas* (napisten), *Szín* (holdisten) és *Istár* (esthajnalcsillag, szerelem és harc istennő) állt a középpontban. Istárt mint az anyaság védőjét különösen kedvelték; tisztelete a föníciaiakon keresztül a zsidó vallásba is átszivárgott, és kétségtelen hatással volt a keresztény *Mária-tisztelet* kialakulására.

A mezopotámiai vallást jellemzi a jó és a rossz szellemek, valamint a (kiváló emberekből felemelkedő, illetve az isteni sorból lesüllyedő) félistenek tisztelete. Ez utóbbiak közül közismert *Gilgames*, a halhatatlanság italáért sikertelenül küzdő hős története.[20]

A teremtésmítosz a vizet tekintette örökkévalónak, a világot *Apszú* (édesvizek istene) és *Tiámat* (tenger-istennő) egyesüléséből eredeztette.

> A hétütemű teremtés egyes lépései egy-egy cseréptáblán vannak megörökítve; menetével feltűnő hasonlóságot mutat a bibliai teremtéstörténet. Aminthogy a Biblia vízözön-elbeszélése is szinte szó szerint egyezik a Gilgames-eposzban leírttal, mindössze a nevek mások (Utnapistim → Noé, Niszir-hegy → Ararát); a feltámadó isten (*Dumuzi*) mitosza a *babiloni fogság* idején is nagy hatást gyakorolt a zsidókra.

Perzsia[21]

Az iráni fennsíkon kialakult Perzsa Birodalom vallásának legendás megalapítója Zarathrustra, tanítását az *Aveszta* nevű szent iratgyűjtemény tartalmazza.[22]

A sajátságosan érdekes vallási felfogás szerint a világot két isten uralja: *Ahura Mazda* a fény, a tűz és a jóság, valamint ellenlábasa *Angra Mainju* a sötétség, a tagadás és a gonoszság istene,[23] akiket alacsonyabb rendű jó és rossz szellemek támogatnak. Soha meg nem szűnő harcukban azonban Angra Mainju az örök vesztes, az ember mindenkori feladata pedig, hogy a jó mellett döntsön.

> A teremtésmítosz szerint Ahura Mazda először megteremti a jó szellemek világát, akikkel együtt él az örök fény égi birodalmában; majd támadóját, Angra Mainjut, visszakergeti az örök sötétség birodalmába. Ezután létrehozza a földi világot a két birodalom között, és megalkotja Zarathrustra szellemét, majd az ős-

bikát, később Jimát, a halhatatlan ős-embert és nőnemű párját. A Földre ekkor aranykor köszönt be, mígnem az addig szentéletű Jima a hazugság bűnébe esik, halandó lesz, és a kígyódémon kiűzi a Paradicsomból. A vízözönt mégis csak ő „ússza meg", a bárkájába vitt élőlényekkel együtt. – A Zarathrustra megszületésével kezdődő, és a jó végleges győzelméig tartó kort Ahura Mazda uralja, mígnem eljön *Szaósjant* a megváltó, kiválogatja a jókat, és megdönti a sötétség birodalmát, majd örökkévaló boldogság köszönt be.

A halál után a testből kiszabaduló lélek – számtalan veszély közepette, a földiek imáitól és áldozataitól segítve – Mithra ítélőszéke elé kerül. Innen – korábbi döntéseiktől függően – a jók az örök fény, a rosszak az örök sötétség birodalmába jutnak.

A holttestektől féltek és undorodtak, ezért a városon kívüli párszi-tornyokba (dakhma) tették ki, ahol a keselyűk zsákmányává lett, nehogy a földben Ahnra Manju hatalmába kerüljön.

A Zarathrustrai vallás mély nyomokat hagyott nemcsak a hindu, hanem a zsidó valláson is. Nem véletlen hát, hogy a Biblia olvasásakor úgy érezzük, mintha valahol már hallottuk volna ezeket a történeteket.

Fönícia[24]

Egységes föníciai vallásról tulajdonképpen nem beszélhetünk: mindegyik kis városállamban más hitvilág uralkodott. Az egyik legjelentősebb központ *Ugarit* volt, amelynek kultuszát és vallását a rasz-samrai[25] ásatások nyomán előkerült 20 ékírásos agyagtábla megfejtéséből ismerjük.

Ugarit főistene *Él* (Ilu) és felesége *Aséra* (Asirat).[26] Az ugariti mitológia központi eseménye az isten-szülők és hetven gyerekük között dúló nemzedéki „élet-halál" harc, amelyből először a felhőkön nyargalászó *Baál* (Balu)[27] a föld, a szelek és a villámok ura kerül ki győztesen, és feleségül nyeri szűzi testvérét, *Anat*ot, a harcos amazont. Másik testvérük *Mót* (Mutu), a halál és az alvilág istene azonban elirigyli Baál hatalmát és megöli, őt azonban Anat pusztítja el és feltámasztja Baált. Kettejük meg-megújuló harcaiban az elmúlás-újraéledés mítoszt jelenik meg.

Az ugariti panteon érdekes szereplője a felhőkön trónoló *Yaw* (Jevo), nevében a Biblia másik istenneve, Jahve sejlik fel. Az óizraeli vallás szembeszökő párhuzamosságokat mutat az ugaritival: azonos a templom felépítése, az Édenkertben Él hegyére ismerhetünk, Jahve harcol *Leviátán*nal, az ős-kígyóval, amivel Baál is harcolt stb. Mindez bizonyítja, hogy mindkét vallás közös ósémita hagyományokból táplálkozott.

A föníciai kultúrát nem támogatta semmilyen politikai hatalom: hajósaik és kereskedőik terjesztették el az egész akkor ismert világon. Nem törekedtek hódításokra, és politikai értelemben sohasem igáztak le más népeket, kulturális hatásuk mégis felbecsülhetetlen: ők találták fel a bíborfestést, az üveggyártást és a pénzt, de – a görögök közvetítésével – tőlük származik a

betűírás is. Vallási elképzeléseik nagy része máig fennmaradt a zsidó, a keresztény és a muszlim vallásban egyaránt.[28]

Az egyetlen igaz isten

Ó, legalább tudnám, merre találok rá,
hogyan juthatnék el a trónusa elé?[29]

A minden isten felett uralkodó főistent már csak egy lépés választja el attól, hogy egyetlen istenként tiszteljék. Ám ez a lépés egyáltalán nem magától értetődő, sőt nagyon is keserves volt: ha meggondoljuk, csak egyetlen népfajnak, a sémitáknak, ezen belül is csak a zsidóknak és az araboknak sikerült megtenniük. A kereszténység a zsidóktól vette át hitének alapjait, és csak három évszázados harc után tudta elfogadtatni az európai népekkel, miközben a hatalom részéről időnként kegyetlen üldöztetésnek volt kitéve. (Sőt azt is tudjuk, hogy további terjesztése sem volt mindig felhőtlen gyönyörűség az egyetlen akolba terelt báránykáknak.) Az iszlám megalapítója – hite szerint – csak tökéletesítette az előzőket, aztán – a szó szoros értelmében tűzzel-vassal – beírta az arabok szívébe.

Jahve[30]

„Én vagyok, aki vagyok”[31] – mondta Jahve Mózesnek, amikor megjelent neki az égő csipkebokorban. Ez nem szójáték, ő „az, aki **van**”, mindenkor jelenidőben: nem volt, nem lesz, öröktől létezik. Ez a mondat azonban csak az i.e. 5. sz. táján került be a zsidó Bibliába, amikor a perzsák által támogatott (és befolyásolt) főpapság fokozatosan megszilárdította a papi rend uralmát és elterjesztette az egyistenhitet.

Az i.e. 13. században, amikor a sémi izraél törzsszövetség behatolt Kánaán területére, vallása még messze volt az egyetlen igaz isten hitétől. Megtalálhatók benne a totemizmus elemei (étkezési tilalmak, a törzsek védőállatai, mágikus körülmetélés stb.) és a fétisek (például főpapi nyaklánc és vállkendő); de a mana-hit (például a frigyszekrény varázsereje) és az animizmus (például angyal- és ördöghit) maradványai is. Ábrahám törzsi istene, Jahve – az akkori sokistenhívő panteon harmadrangú, antropomorf főistene – a szélben száguldozó viharisten, aki hol tűzoszlop, hol felhő formájában vezérli népét, nagyon korán (etimológiai vizsgálatok szerint már az i.e. 1. évezred elején) magába olvasztotta az ugriti főisten *Él* tulajdonságait, a többesszámú Élohim formában.

A meghódított népek *él*jeit és *baál*jait rendszerint lefokozták rossz szellemekké; emellett Jahve a későbbi évszázadok során Baálnak, a lenézett kánaáni főistennek egyik-másik génjét is megörökölte, sőt, egy időre az asszír főisten Él családjába is bekerült, *istenfiúként*. Ahogyan a törzsfőkből (törzsi) királyok lettek, úgy nőtt Jahve

hatalma is a többi isten felett, és Él-Ilu tulajdonságait fokozatosan magába olvasztva, Jahve-Élohim is vele azonos rangra emelkedett: a világmindenség hatalmas, bölcs és jóságos ura és teremtője lett.

A hatnapos teremtésmítosz – benne az első emberpár, Ádám és Éva megteremtésével[32] –, bűnbeesésük és kiűzetésük a Paradicsomból, Noé és a vízözön, majd a pátriárkák legendái nem hagytak kétséget afelől, hogy a zsidó nép Jahve kiválasztottja. De ez a Jahve még emberként sétált a Paradicsomban, el lehetett előle bújni, ruhát készített a bűnös emberpárnak; megküzdött (a ki tudja honnan előkerült) Leviátánnal; összehozta Ádám ivadékait az *istenek* fiaival és leányaival; elnökölt az *istenek* tanácsában stb.[33] A legendás elbeszélések csekély valóságértékéről talán nem kell értekeznünk,[34] de a mai életünkre is kiható két sarkalatos eseményről azért beszéljünk:

– *Az ember teremtése*

Az első változatban (Ter 1.1-31.) Élohim a 6. napon így teremt: „Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá. …Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket. Isten megáldotta őket, Isten szólt hozzájuk: 'Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet'."[35]

Ezután jön a második változat (Ter 2.4–25.), amelyben Jahve-Élohim [magyar fordításban: Úristen] – korrigálta a történetet imigyen: „… Akkor az Úristen megalkotta az embert a föld porából és orrába lehelte az élet leheletét. Így lett az ember élőlénnyé… Azután így szólt az Úristen: 'Nem jó az embernek egyedül lennie. Alkotok neki segítőtársat, aki hozzá illő' … Ezért az Úristen álmot bocsátott az emberre, s mikor elaludt, kivette egyik oldalcsontját, s a helyét hússal töltötte ki. Azután az Úristen az emberből kivett oldalcsontból megalkotta az asszonyt … Az ember így szólt: „…Asszony a neve, mivel a férfiből lett."

Úgy tűnik, mintha isten sem tudná pontosan, hogyan is esett a dolog; ez esetben az egy több lett volna, mint a kettő![36]

A legenda természetes magyarázatára az ad lehetőséget, hogy a bibliai elbeszélés szerint ősszüleink csak *kiűzetésük után* léptek szexuális kapcsolatra, amiből arra lehet következtetni, hogy a megismert gyönyörűség tulajdonképpen a szexualitás volt. Ezt látszik alátámasztani, hogy a bibliai szövegek a szexuális aktust a későbbiekben is mindig „megismerni" igével fejezik ki.

– *A bűnbeesés*

Akárhogy is történt, ezután az első emberpár bűntelenül és gondtalanul éldegélt az Édenkertben. A jólétnek azonban feltétele volt: nem szakíthattak gyümölcsöt a mindentudás és a halhatatlanság fájáról. (Az utóbbinak nem is lett volna értelme, hiszen „romlatlan" állapotukban szinte együtt éltek Jahvéval.) Persze, a tilalom pillanatától –

amiről Éva csak akkor tudhatott, ha a teremtés az első változat szerint történt –, más sem érdekelte őket, mint ez a két fa. Mígnem Éva – engedve a kígyóbőrbe bújt Lucifer[37] csábításának – csak megkóstolta a mindentudásnak (a Bibliából nem derül ki, miféle) gyümölcsét, majd a vonakodó Ádámot is befűzte.[38] Mivel a bűn nagysága a sértett fél méltóságától függ, eleink ezzel végtelen nagy bűnt követtek el, amit véges ember nem tehet jóvá, isteni megváltóra volt szükség. Ettől kezdve viselniük kellett a következményeket: kitiltás az Édenkertből, verejtékes munka a megélhetésért, szenvedések, halál. El is durvultak az utódok úgy, hogy azt már Jahve is megsokallta, és vízözönnel pusztította el őket. Csak az istenfélő Noé és családja menekült meg, akinek Szem nevű fiától származnak a *sémiták*: csupa derék és tisztességtudó ember![39]

A Biblia következő könyve a héberek Mózes-kicsikarta egyiptomi kimenekülsének, majd 40 éves pusztai bolyongásának leírásával folytatódik, amit ma már egyértelműen legedának minősítenek.[40]

A legendaszerű Mózes-történet legvalószínűbb valóságalapja, hogy élt a fáraói udvarban egy Mózes-karakterű, magasan képzett, héber főember, aki ismerte IV. Amenhotep/Ehnaton fáraó Aton-hívő vallását, amelynek követője volt. (Kortársak lévén, akár magát a fáraót is ismerhette.)

Amikor elérkezetnek látta az idejét, Jahve kinyilatkoztatta népének a Tízparancsolatot, s ezt – Mózes közvetítésével – két kőtáblára írta fel.

A kőtáblák sorsát a a Kivonulás Könyve (Kiv) részletezi. Az Úr a Sinai-hegyen Mózesnek diktálta le a Tízparancsolatot (Kiv 20.2-18), amit Mózes kihirdetett a többi szabállyal együtt, majd ismét felment a hegyre, hogy átvegye a kőtáblákat. Mivel ezúttal 40 napig fennamradt, a lentiek – elunva a várakozást – közben aranyból öntött borjúalakú bálvány imádásra tértek. Ezt észlelve, a visszatérő Mózes dühében összetörte a kőtáblákat, a bálványt *porrá törve megitatta* a néppel (Kiv 32,15-20), és alapos vérfürdővel rendet teremtett. Némi könyörgés után harmadszor is meghívást kapott a hegyre, de két maga készített (üres) kőtáblát kellet vinnie. Ezekre az Úr ismét ráírta parancait (Kiv 34.14-26), amelyek alapján *szövetséget kötött* az izraelitákkal. (Sajnos, a második tízből 7 parancs köszönőviszonyban sincs az első tízzel, de ez már másik történet.)

Az Ószövetségi Szentírás további könyvei a zsidó állam (~ i.e. 10. században kezdődő) történetihez fűződnek, amelyeket a szerzők az i.e. 8–5. század között jegyeztek lel.

Az egyistenhit a maga kiérlelt formájában nem villámcsapásszerűen világosította meg a választott nép agyát, – ahogyan a Bibliában olvashatjuk –, hanem a babiloni fogság idejében „szökkent szárba", de „magvait" tulajdonképpen Mózes hintette el.

Judea meghódítása után (i. e. 586) a babilóniaiak nagyarányú „területrendezésbe" kezdtek: a héber lakosság nagy részét elhurcolták, és helyükbe

idegeneket költöztettek. A fogság éveit mégis i.e. 587-től számítják, amikor Jeruzsálem elesett, és leégett Salamon csodálatos temploma.

A próféták[41] elhitették, hogy a fogsággal a hűtlenül elhagyott Jahve sújtja a népet; így az idegenek közé beszorított, szenvedések és könnyek között élők egyetlen reménye maradt a világtörténelem egyik legnagyobb hatású szellemi alkotásáa, az egyetlen igaz isten, Jahve vallása.

A fogságot II. Kürosz oldotta fel i.e. 538-ban, és engedélyezte a visszatelepülést. Ekkor alakult ki az ellentét a magukat Juda törzséből leszármaztató és a déli Judeába visszatérő *judeai*ak (= zsidók), valamint az idegenekkel időközben összekeveredett, főleg a középső Szamariában lakó otthon maradottak, a *szamaritánus*ok között.

A fogságban erősödött meg a kiválasztottság tudata, és az egyistenhittel összefüggésben alakult ki a Messiás-hit is.[42]

Más népeknek is voltak „saját" isteneik, itt azonban valami merőben új, kölcsönös összerendelésről volt szó: *egyetlen igaz nép egyetlen igaz istene*. A nép nem hagyhatja el őt, mert féltékeny (minden más istenre) és bosszúálló;[43] de fordítva is érvényes: amíg népe hűséges, ő sem hagyhatja el és minden gondjában-bajában, minden ellensége ellen megsegíti. Figyelemre méltó, hogy ez a másság-tudat a mai napig megmaradt a zsidó népben, és történelme során, kiemelkedő teljesítmények mellett, mérhetetlen szenvedések, sőt betegségek forrásává is vált.[44]

Bár a Messiás szó –„Jahve felkentje" értelemben – csak egyszer fordul elő az Ószövetségi Bibliában,[45] az eszme – főleg a prófétai mozgalom hatására – mélyen áthatotta a vallási életet. A Messiástól a zsidók politikai függetlenségük helyreállítását és a nyomorúságot megszüntető, igazságos királyság megalapítását remélték. Alakja – a hullámzó történelmi helyzet függvényében – hol dicsőséges, Juda törzséből származó király, hol Jahve szenvedő szolgája, aki meghal az emberek bűneiért.[46]

Érdemes még megjegyezni, hogy az ősi zsidó vallás nem ismerte a túlvilágot; elmúlásunk véglegességének gondolata még az Ószövetségi Szentírásba is beszivárgott.[47] A zsidóság a feltámadás-hitet is a babiloni fogság után vette át a perzsáktól; ennek ellenére – kiáltó ellentétben a kereszténységgel – máig nem a hitet tartják a legfontosabbnak, hanem a helyes (a törvénynek sokszor csak formálisan megfelelő) cselekvést.

A judaizmus mai követői az ószövetségi részből csak a Tórát, azaz a Mózesnek tulajdonított első öt könyvet tisztelik szent szövegként.[48] A hétköznapi erkölcsi szabályok vezérfonala a *Talmud* és a *Midrás* (= magyarázat) szabályozza. A Talmud két része a *Misna* (= ismételt tanok) a Tóra részletesebb

kifejtése (erős átfedésben a Midrással), illetve a *Gemára* (= a megtanultak) a szent szövegekhez fűzött magyarázatok mellett, inkább a hétköznapi élet szabályait, az erkölcsi törvényeket is tartalmazza. A Gemára magas rendű erkölcsisége a humanista erkölccsel vetekszik, és máig meghatározza a zsidóság erkölcsi magatartását. Sajnálatos azonban, hogy alapvetően csak a zsidóságra vonatkozik, kirekesztve a nem-zsidó emberiséget.

Isten

Ámbár a kereszténység kétségkívül a zsidó vallásból bontakozott ki, mégis minden idők minden vallása felett áll, mert az egyedül lehetséges igaz vallás, hiszen alapítója nem holmi emberi kiválóság, hanem – Jézus személyében – maga az emberi természetet felvett egyetlen igaz Isten – így szól az önmeghatározás.

> A valóság azonban az, hogy Jézus hithű zsidó volt, Jahvét atyjaként tisztelte, és a mózesi törvényt követte:
>
> > *„Bizony mondom nektek, míg ég és föld el nem múlik, egy i betű vagy egy vesszőcske sem vész el a törvényből, hanem minden beteljesedik." … „Bizony mondom nektek: az itt állók közül némelyek nem halnak meg, amíg meg nem látják az Emberfiát, amint eljön országában."*[49]
>
> Elképzelhető, hogy a szuperintelligens Jézus ilyen rövid időre új vallást akart alapítani?

A kereszténységet egy Saul nevű másik zsidó rabbi alapozta meg, aki csodás megtérése után,[50] Pál néven lett a 13. apostol. Amikor az i.sz. 49-ben tartott „apostoli" zsinaton – Jakab, Jézus testvére segítségével – keresztülvitte, hogy a megkeresztelkedett pogányoknak ne kelljen betartaniuk a mózesi törvényt, ezzel elvágta a zsidó gyökereket; majd kiegyezett a hatalommal és elkezdte írásba foglalni a tanítást.[51]

A keresztény Isten olyan tökéletes és olyan mértékben felülmúl minden emberit, hogy semmilyen névvel nem nevezhető meg, ő egyszerűen nagybetűvel írva az *Isten* – miáltal lekicsínyli és súlyosan sérti, mert önmaga alá rendeli, minden más vallás minden más istenét. Ám amikor a Niceai Zsinat (Nikaia, 325) a máig érvényes hitvallásban Jézust valóságos istennek deklarálta, meg kellett alkotnia a Szentháromság fogallmát is: eszerint az *egyetlen* Istenben *három* isteni személy van: az *Atya*, a *Fiú* és a *Szentlélek*.[52]

> A tömör (ám a 3. „aki" miatt félreérthető) meghatározás: „Nem az az Atya, aki a Fiú, sem a Fiú nem az, aki az Atya, és a Szentlélek sem az, aki az Atya vagy a Fiú; ugyanakkor azonban az Atya az ami a Fiú, és a Fiú az, ami az Atya, valamint az Atya és a Fiú ugyanaz, ami a Szentlélek, azaz természeténél fogva egy Isten."[53]

A katolikus egzegéták legszebbnek Aquinói Tamás megyarázatát tartják,[54] noha ez nem olyan nyilvánvaló a józan ész számára, mint mondjuk relativitáselmélet vagy a kvantumszámítógép működése. Tekintetbe véve

azonban, hogy ezt a felfoghatatlan igazságot csak antropomorf fogalmainkkal tudjuk leírni, a mai keresztény teológia (a *teológia*[55]) érthetőbben fogalmaz:

> „Isten – *kapcsolat*, nem csupán a világhoz való viszonyában, hanem eleve és alapvetően önmagában… kapcsolatokban és kapcsolatokként létezik. … Az Atya a Fiúban, az önmagához képest másikban s mégis eleve önmagában, a Fiú az Atyában, a másiknál és ugyanakkor önmagánál van … önmagához kötött az ezt felülmúló önzetlenségben. … A Szentlélek az a 'tér', az a 'médium', az a 'történés'… {amelyik} ezt az önzetlenséget és önmagára vonatkozást egyesíti magában, ezért lehet őt Isten megszemélyesült másikban létének nevezni."[56]

Értetlenkedő olvasóink kedvéért idézzük még egy magyarázatát: „A Szentháromság észfeletti igazság, de nem észellenes, hanem teljességgel ésszerű. Bár az emberi elme nem tudja maradék nélkül kimutatni azt a logikát, amelyet ez a titok tartalmaz, de épp ezért értelem-ellenességet sem lehet kimutatni róla." –– Nincs azonban válasz arra a magától kínálkozó kérdésre, hogy egy ilyen észfeletti titok nyitjára hogyan lehetett emberi ésszel rájönni? [57]

A vallás alapja a teljes Ószövetségi és Újszövetségi Biblia,[58] ami *tévedésmentesen* tartalmazza a kinyilatkoztatott igazságokat, mivel szerzője *maga Isten*, aki a leírandókat a szent szerzőknek *Szentlélekként* sugalmazta.[59]Az anyagi világot mindenestől Isten, pontosabban egyedül az Atya teremtette „semmiből" – úgy értve, hogy rajta kívül még semmi más nem létezett. A szentháromsági személyek közül viszont egyedül csak a Fiú testesült meg, Jézus Krisztus személyében, hogy kereszthalálával beteljesítse a megváltás művét és egyszersmind megalapítsa az egyetlen igaz vallást. Amint említettük, kereszthalálára Ádám és Éva engedetlensége miatt volt szükség, bűnük ugyanis – lévén az emberiség ősszülői – minden utódjukra átszáll, Isten tudniillik a fogantatás pillanatában teremti meg minden egyes ember lelkét, eleve megterhelve ezzel az *eredeti bűn*nel.[60]

A továbbiak megértése végett tudni kell, hogy a bűnök kétfélék: bocsánatosak vagy halálosak.[61] Aki bűn nélkül hal meg, a mennyországba jut, vagyis üdvözül. Ha viszont a halál pillanatában a lelket akárcsak egyetlenegy bűn terheli, a büntetés nem marad el: bocsánatos bűnök esetében a *tisztítótűz*, különben a *pokol*.[62] Mindkét helyen – bűneik súlyától függő, de mindenképpen keserves – szenvedés a lelkek sorsa, amit egyrészt az égető tűz, másrészt az a tudat okoz, hogy el vannak taszítva Istentől. Lényeges különbség, hogy a tisztítótűzben megtisztult lelkek a mennyországba jutnak, a pokol kínjai azonban végtelenek. Nem javítja a helyzetet, hogy az ott élő (és különben ugyancsak szenvedő) ördögöknek joguk van az oda jutott lelkeket még külön is gyötörni.

Haláluk után az emberek lelke Isten ítélőszéke elé kerül, ahol igazságos, de irgalom nélküli ítéletben részesül; ennek mibenléte máig heves teológiai viták tárgya.[63] Nos, az eredeti bűn halálos, és csak a keresztség törli le;

következésképpen aki keresztség nélkül hal meg, a pokolba kerül. Ráadásul még Jézus Krisztus kereszthaláláig senki emberfia lelke nem üdvözülhetett. Ez volt az a pillanat, amikor Isten megkapta a várva-várt elégtételt, és feloldotta a mennyország-zárlatot.[64]

Halála előtt Jézus megalapította, és tanítása kizárólagos őrzőjének/tanítójának rendelte egyházát, vezetésével pedig Péter apostolt bízta meg. Őt és utódait felruházta az igaz hit terjesztésének monopóliumával és mindazon kizárólagos jogosítványokkal, amelyek révén az embereket üdvösségre vezethetik (szentségek kiszolgáltatása, tévedhetetlen tanítás képessége stb.). A küldetést az egyetlen, szent, katolikus és apostoli Római Egyház (az *Egyház*), konkrétan a *Szentszék* teljesíti, szervezeti egységei, a Kongregációk révén.[65]

A világvége után Jézus még egyszer eljön a Földre az *utolsó ítélet*re. Ekkor feltámadnak a halottak, és az akkor még élőkkel együtt Isten ítélőszéke elé állnak. A bűntelenek a mennyországba, a bűnösök a pokolba kerülnek, most már *testestül*! Az üdvözültek szüntelen hozsannáját kissé árnyalja majd a pokolban kínlódók szüntelen átkozódása és káromkodása, ám ez már így marad mindörökké – Isten örök terveinek megfelelően.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a II. Vatikáni Zsinat után lényegesen enyhült a dogmatkai szigor, és jelentősen megváltozott (előnyére) a szertartásrend, megkönnyítve a hívők számára a vallási kötelezettségek betartását. Ferenc pápa megválasztása óta egyszer sem ejtette ki a „dogma" vagy a „kiközösítés" szót, (elődjétől eltérően) nem riogat pokollal, elnézőbb a hűtlenül elhagyott házasfél újabb házasságával szemben, közvetlenebb személyes kapcsolatokat ápol a hívőkkel, és célul tűzte ki a keresztény egység (ökumené) helyreállítását, amiért is széleskörű kapcsolatokat igyekszik kialakítami más vallásokkal, különösen a judaizmussal és az iszlámmal. De a nagy lendülettel beindított „reformtanács" mintha elakadt volna.

Allah

A harmadik egyetlen igaz isten *Allah*, aki Mohamednek, az ő prófétájának nyilatkozott meg, Gábriel főangyal közvetítésével[66]. A kapott kinyilatkoztatást részleteiben még Mohamed életében lejegyezték, a *Korán*[67] végleges formájában azonban csak 650 után készült el.

> A koránok tulajdonképpen azok a kinyilatkoztatás-részletek, amelyeket Mohamed kapott. A teljes gyűjteményt 114 *szúra* alkotja. A szúrák *vers*ekből állnak és nagyjából csökkenő hossz szerint vannak rendezve (a 2. szúrában 286, az utolsókban 3-6 vers van). Így sikerült elérni a teljes tartalmi összevisszaságot, amit a „kinyilatkoztatások" homályos és sokszor ellentmondásos volta csak fokoz.

Az *iszlám*ot[68] követői, a muszlimok nem tartják új vallásnak, szerintük ősvallásukat Ibrahim (Ábrahám), az első próféta tanította, ugyancsak isteni

kinyilatkoztatás alapján. Őt sok más próféta követte, akik közül kiemelkedik Náhot (Noé), Muszá (Mózes) és Iszá (Jézus). A sorban a legnagyobb és egyben utolsó Mohamed, aki csak megtisztította, majd tökéletes és végleges formába öntötte a tant.[69]

A hitrendszer alaptétele: „Egy az isten, Allah, és Mohamed az ő prófétája", ezt minden igazhívő muszlimnak hinnie és naponta ötször elimádkoznia kell.[70] Allahnak 7 sajátsága van: élet, tudás, akarat, mindenhatóság, látás, hallás és beszéd. Mindez természetesen csak antropomorf közelítés, Allah végtelen és emberi nyelven leírhatatlan. A világegyetem minden mozzanata tőle függ, cselekvését semmi sem korlátozza, útjai kifürkészhetetlenek.

> A világot Allah 6 nap alatt teremtette „semmiből", mégpedig 7 eget és 7 földet; a hetedik ég felett van a hétszintű paradicsom, a Föld alatt pedig még 6 pokol. Ádám és Éva eredetileg a túlvilági paradicsomban élt, és csak bűnük miatt került a Földre, Ádám azonban később megbánta bűnét és bocsánatot nyert (Évától nem esik szó). Az embereken kívül megszámlálhatatlan sok ördög és angyal, valamint jó és rossz *dzsinn* létezik; utóbbiak különleges erők birtokában vannak, de különben sorsuk emberi.
>
> A halál után a lelkek – érdemeik szerint – különböző helyeken várnak a végítéletre. 40 évvel előtte Iszá újból eljön és uralma alatt minden ember felveszi az iszlámot (ugyanis az ellenállókat megölik); a végítéletkor pedig közli az emberiséggel, hogy ő sohasem tartotta magát istennek.[71] Ezután – tetteik megítélése szerint – a jók a paradicsom, a rosszak a pokol különböző rétegeibe jutnak; de csak a hitetlenek és a képmutatók büntetése tart örökké: az igaz hit önmagában kiegyenlít minden bűnt [!], így a hívők – a bűneiknek megfelelő mértékű büntetés letöltése után – kiszabadulnak.

Az iszlám öt kötelességet,[72] étkezési tilalmakat és társadalmi szabályokat, a férfiaknak körülmetélkedést ír elő. Továbbá minden igazhívő kötelessége a „szent háború" (dzsihád): az igaz vallás terjesztése; törvényesek csak az iszlám államok területei, a többi hadszíntér; a zsidó és a keresztény államok azonban megadhatják magukat, ha vállalják, hogy megfizetik a fejadót.

Mohamed – analfabéta lévén – nyilvánvalóan hézagos ismeretei miatt azt gondolta, hogy a zsidó és a keresztény vallási tanítás azonos az övével. Ez a magyarázata annak, hogy az iszlám birodalomban a „bálványimádók" csak a megtérés és a halál között választhatnak;[73] azok viszont, „akiknek az írás adatott" – vagyis a zsidók és a keresztények – kiváltságokat élveznek.

Jóllehet Mohamed kiváló vallásalapító, szervező és államférfi volt, tetteinek erkölcsisége erősen vitatható. Ez átsugárzott az iszlámba is: a valláserkölcsi követelmények alacsony színvonalúak és végső soron fatalizmusba torkollnak.

Mindent összevetve az iszlám történelmi jelentősége joggal mérhető a kereszténységéhez. Tulajdonképpen nem is vallás, hanem államrezon, szorosan összekapcsolódik a politikával. Így volt lehetséges, hogy a 7. században még szegény és elmaradott arab törzsközösségekből alig száz év

alatt hatalmas iszlám világbirodalom jöjjön létre, Észak-Afrikán és az Ibériai félszigeten át az akkori Britanniáig. Laza ideológiájú vallás lévén, könnyen magába szívta a meghódítottak kulturális eredményeit. Így meg-termékenyítve, az iszlám kultúra máig ható eredményeket ért el a 11–13. században, a filozófia, valamint a jog- és a természettudományok területén.

Elmélkedések

A természet-anyától elszakadt, öntudatra ébredő ember talán valamiféle szeretet után sóvárogva fordult istenei felé. A természeti vallások hívői úgy függnek isteneiktől, mint a kisgyerekek az édesanyjuktól: feltétel nélküli támogatást és szeretetet várnak, mert anélkül elpusztulnának. A kézműves ember maga alkotta bálvány-istenei – miként a gyermeke fejlődésére ügyelő gondos apa – már csak annak segítenek, aki teljesíti parancsaikat és a kedvükben jár; minél hatalmasabb az istenség, annál követelőbben fogalmazódik meg ez a viszony. Ezzel párhuzamosan – főleg keleten – létezik viszont egy másik irányzat is: a panteista és a misztikus vallásokban feloldódik isten és ember éles ellentéte: isten személyisége elmosódik, és a hívő egynek érzi magát vele, ahogyan a felnövő gyermek is mindinkább egyenrangúan fogadja és viszonozza mindkét szülője szeretetét.[74] Mígnem szülőként már ő adja szeretetét a gyermekeinek, icipicit istenné válva a szemükben. Lehet, hogy a vallásosság következő fokán az ember lesz önmaga istenévé?

Minden nagy vallás szülőhelye Ázsia; de a vallások nem ismernek sem politikai, sem faji, sem nemzetiségi határokat. A nagy vallásalapítók halála után a tanrendszert előbb-utóbb mindig átgyúrták. A 7. század óta nem keletkezett új vallás, csak a meglevők szektásodtak; a jelenlegi helyzet nagy vonalakban:

- A judaizmusnak két fő vallási irányzata van: a hagyományőrző *ortodox*ok, illetve az újító *neológ*ok;[75] de mindkettőnek van néhány alesete is.[76]
- Legtovább a kereszténység tartotta meg egységét (nem kevés erőszakkal is). A *keleti egyházszakadás*, vagyis a kereszténység nyugati és keleti ágának szétválása (1054) után jötek létre az *ortodox* patriarchátuosk, majd a reformáció során a *protestánsok* váltak külön (1529). Utóbbiak három fő ága az *evangélikus* (lutheránus), a *református* (kálvnista) és az *anglikán* vallás; rajtuk kívül több száz protestáns kisegyház/szekta létezik; mindezek magukat megkülönböztetésül gyakran *keresztyén*nek nevezik.
- Az iszlám is lényegében két ágra szakadt: a *síitá*ra és a *szunnitá*ra;[77] de az idők folyamán mindkét ág tovább bomlott 6-8

szektára. Az előbbiek kizárólag a Koránt ismerik el Mohamed tanításának, és csak az ő családjából vér szerint leszármazó imámokból lett *kalifá*kat[78] tekintik igazinak; a legnagyobb ortodox irányzatot képviselő szunniták a Koránon kívül a szúnnát is elfogadják, és elismerik a nem vér szerint leszármazott kalifákat is.

Így aztán a 21. századra nem lebecsülendő kínálat alakult ki: 3 egyedül igaz isten,[79] és a hozzájuk fűződő vallások mintegy félezernyi, egyedül igazhitű egyháza-felekezete-szektája közül lehet választani, igényesebbek még további 370–420 vallás tanításában is kereshetik az igazságot. Ennek ellenére a ma élő emberiségnek közel 83%-án az öt világvallás – kereszténység (31,5%), iszlám (23,2%), hinduizmus (15%), buddhizmus (7,1%), taoizmus/konfucianizmus (5,9%) – osztozik; további 0,8% különböző szekták vagy természeti vallások híve; a judaizmust 0,2% követi; és mintegy 16% vallástalan (de sokn hisznek valamiféle istenben, csak körülbelül felük ateista).[80]

Azért unalmas, esős vasárnap délutánokon el lehet gondolkodni azon, hogy az egyetlen igaz Isten, *Jahveként* miért részesíti megkülönböztetett szeretetében csak a zsidókat; *Allahként* miért tekinti istenkáromlásnak önleírását, a Szentháromságot; minden embert szerető és üdvözíteni akaró *Szentháromságos Istenként* perdig miért adott *ajándékba*[81] olyan *szabad akaratot,* amelynek révén pokollá tudjuk tenni embertársaink rá irányuló vallásos életét?

****

Gyakrabban idézett források

A Katolikus Egyház Katekizmusa (Szent István Társulat, Budapest, 2002; A Hittani Kongregáció által jóváhagyott kiadás); hivatkozás: KEK <tételszám>

A II. Vatikáni zsinat dokumentumai (Szent István Társulat, Budapest, 2000; A Hittani Kongregáció által jóváhagyott kiadás); hivatkozás: V2D <oldalszám>

Henricus Denzinger: *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum* (<latin> ≈ A hit és az erkölcs kérdéseiről szóló hitvallások, definíciók és deklarációk kézikönyve), Herder, Barcelona-Freiburg–Roma, 2005. (A Hittani Kongregáció által jóváhagyott 40. (kétnyelvű latin-német) kiadás); hivatkozás: HD <tételszám>.

Korán (Fordította: Simon Róbert, Helikon Kiadó, Budapest, 1994). Hivatkozás: Korán <szúra>.<vers>

dr. Schütz Antal: Dogmatika 1-2; Szent István Társulat, Budapest, 1938; Hivatkozás: Dogm1|Dogm2/<oldalszám

****

Jegyzetek

[1] in: Helmuth von Glasenapp: *Az öt világvallás* (Akkord, Budapest, 2002.) – A taváf a Kábakő szertartásos körüljárása.

[2] Első ízben a görögök emeltek templomot Athénban „*ton pan theon*" (= minden isten számára) felirattal, amelyben elhelyezték a városban létező vallások összes istenének szobrát. Ebben a szentélyben bármilyen vallású polgár bemutathatott áldozatot. A szokást a rómaiak is átvették és birodalomszerte elterjesztették.

[3] A melanéziai szigetvilágban felfedezett mana-hitet elsőnek R. *Codrington* protestáns lelkész írta le a 18. sz. végén. Az ősvallások kialakulásában játszott szerepe még vitatott.

[4] Az elnevezést J. G. Frazer angol régész és ősvallás-kutató vezette be (1910).

[5] Mageia = varázslat, bűvös erő (<görög>). Alapfeltevése, hogy a tárgyakban és az emberekben titkos erők lappanganak, amelyeket a hozzáértő sámán felszabadíthat és felhasználhat mások javára vagy kárára.

[6] A fétis szó eredete bizonytalan, elfogadott jelentése: kézzel készített vagy különleges alakú természetes tárgy, amelynek manája, varázsereje van; a természeti vallásokban ma is létezik. – Szemben a totemmel, a fétis elveszítheti varázserejét, és azután már nem részesül vallási tiszteletben

[7]Amulett = függő (<arab)> = talizmán (<perzsa>), rendszerint nyakba akasztható varázserejű tárgy (fétis), amely megvéd a rossz szellemek hatásától.

[8] Esetleg a futballstadiont, hogy mindig győzzön a csapat…

[9] A lélekvándorlásban hívők szerint a végső cél a teljes megsemmisülés, a Nirvána.

[10] Transcendere = átlépni, átkelni (<latin>); transzcendens átvitt értelemben: túlvilági, másvilág.

[11] Állat-alakú (térion = állat; morfé = alak, forma <görög>).

[12] Ember-alakú (anthróposz = ember; <görög>).

[13] Teremtés könyve (Ter 1.26). – A bibliai idézeteket itt és a továbbiakban a Szent István Társulat 2013-ban, megújított engedéllyel megjelent, hivatalos katolikus Biblia kiadásából vesszük: https://szentiras.hu/SZIT.

[14] Az *Egyiptomi Óbirodalom* (~i.e. 3000–2400) a mai Egyiptom északi részén *Memphisz* székhellyel, a *Középbirodalom* (~i.e. 2000–1700) és az *Újbirodalom* (~i.e. 1500–1000) a déli Felső-Egyiptom területén *Théba székhellyel* jött létre. A nagy hódítások nyomán meggazdagodott elitben a katonai és a papi vezetők között súlyos belharcok bontakoztak ki, amelyeknek végül i.e. 525-ben a perzsa hódítás vetett véget.

[15] Ehnaton: Nagy Naphimnusz Atonhoz: „*Távol vagy, sugaraid mégis a földet érik/…/A szívemben élsz, de senki más nem ismer téged, / Csak fiad Ehnaton. / Bölccsé tetted őt akaratod és hatalmad által.*" (Részlet) (Keith Laidker: A titokzatos fej, General Pres, Budapest, 2002, 27. oldal)

[16] Nevét és minden utalását kivésték a templomok falából és az emléktáblákból, múmiáját pedig az általa épített Aton-templomban temették el; innen azonban később elvitték. A bosszú olyan jól sikerült, hogy közel 3500 éven át 21 éves „lyuk" tátongott az egyiptomi történelemben, mígnem 1907-ben megtalálták múmiáját a Királyok Völgyének egy eldugott mellékágában, és történetét az ott fellelt dokumentumok alapján rekonstruálták. – A modern titkosszolgálatok szégyellhetik magukat!

[17] Folyamköz (mezosz = középső, köztes; potamosz = folyó <görög>). A Tigris és az Eufrátesz közötti terület déli részének őslakói, a sumérok már i.e. 4000 körül fejlett gazdasággal és kultúrával rendelkeztek. Az i.e. 18. század közepén legnagyobb

királyuk, a törvénykönyveiről híres Hammurápi hozta létre az egész Mezopotámiára kiterjedő *Óbabiloni Birodalmat*, *Babilon* székhellyel.
Asszíria a terület északi részén alakult ki az asszír őslakosságból és az akkádokból. Az elmaradott országban csak az i.e. 2. évezred közepén jött létre a *Ninive* központú *Asszír Birodalom*. Utolsó nagy királyuk, Assur-bán-apli 30 000 égetett cserépből álló ninivei könyvtárával szerzett maradandó hírnevet.
Ennek helyén a kaldeusok és a médek alapították meg az *Újbabiloni Birodalmat*; a perzsák először ezt hódították meg, mígnem Egyiptom leigázásával (i.e. 525) kialakult a *Perzsa Világbirodalom.*

[18] Itt jegyezzük meg, hogy bár a Szentháromság-tan meglepő analógiát mutat az istenháromságok tanával, a hívőknek emiatt nem kell szégyenkezniük: „Valószínű, hogy ama háromságok a Szentháromságnak a teremtésben található titkos lenyomatai, amelyeknek szentháromsági értelmét csak a kinyilatkoztatás világánál lehet kibetűzni." (Dogm1/443. oldal) –– Mit lehet erre mondan: Milyen színű a valószínű?

[19] Amikor fönt... (<akkád>). Az eposz a világ teremtését, ezen belül Marduk (=Napbika (<akkád>) küzdelmeit és győzelmét meséli el. A teremtésmítosz később nagy hatással volt a zsidó teremtéstörténetre is.

[20] Részletesebben lásd például Gecse Gusztáv: *Vallástörténeti Kislexikon* (Kossuth, Budapest, 1983), 128. és 219.oldal.

[21] Az *Óperzsa Birodalmat* II. Kürosz (i.e. 559–529) alapította meg: fokozatosan uralma alá hajtva az egész mai Közel-Keletet, a Földközi-tengertől az Indusig és a Kaspi-tengertől az Indiai-óceánig. Utódai közül híres I. Dareiosz (Dárius), pénz- és közigazgatási reformjairól. – A hódításokat csak a görögök tudták megállítani, amikor Szalamisznál tönkreverték Xerxész hajóhadát (i.e. 480). A Birodalom végül is Nagy Sándor csapásai alatt omlott össze, aki az isszoszi csatában (i.e. 333) szétverte a perzsa hadsereget, majd megölte sz utolsó akhaimenida uralkodót, III. Dareioszt.

[22] Zarathrustra = tevékben bővelkedő (<zend>, óperzsa dialektus). Életrajzi adatait (~i.e. 628?–553?) csodás események és mondák szövik át; a mítosz szerint a tanítást a jó istentől kapta (vö. kinyilatkoztatás), miután sikeresen kiállt néhány próbatételt. (Megjegyzendő, hogy Friedrich Nietzsche világhírű könyvének címe: Also sprach Zarathrustra (=Így szólt Zarathrustra <német>) csak írói fogás, semmi köze sincs Zarathrusztrához.) – Aveszta = igazság <zend>; bár csak a 3. század körül keletkezett, szövegeinek egy része, például sok himnusz, az óperzsa korból származik, s így akár Zarathrusztrától is eredhet.

[23] Ahura Mazda = bölcs úr; Angra Mainju = gonosz szellem; <zend>.

[24] *Fönícia* sohasem volt világbirodalom: Palesztinától északra, a Földközi-tenger keleti-északkeleti partvidékén kis városállamokból állt. Ezeket az i.e. 3. évezred közepe táján beszivárgó sémi népek (szemiták) hozták létre, akik később kiváló hajós és kereskedő néppé fejlődtek: hajóik Britanniától Indiáig bejárták az egész akkor ismert világot, miközben a Földközi-tenger mentén számos kereskedelmi „támaszpontot" alapítottak – köztük Kartágót.
Nem törekedtek hódításokra, és politikai értelemben sohasem igáztak le más népeket, kulturális hatásuk mégis felbecsülhetetlen. Ők találták fel a bíborfestést, az üveggyártást és a pénzt, de – a görögök közvetítésével – tőlük származik a betűírás is. Kultúrájuk virágzásának az asszír hódítás vetett véget i.e. 735-ben; a későbbi babiloni, majd perzsa uralom alatt városaik nagy része elpusztult, népük szétszóródott.

[25] Kömény-fok (<arab>).

[26] Él a Bibliába is bekerült *Élohim* néven, ami nyelvtanilag Él többes száma. Alakját számos bibliai név is őrzi, hogy csak a három kerubot említsük: Gabriél (= isten hőse), Mikhaél (= ki olyan, mint isten?), Rafaél (= isten az én orvosom).

[27] Baál = úr, gazda (<ósémi>); a győzelem után Baál-Zebub (= fejedelem) melléknevet kapja, ezt örökli meg tőle a Bibliában *Belzebub*, az ördögök fejedelme.

[28] Érdeklődők szinte az egész ókori (arab, görög, hindu, keleti stb.) hit- és istenvilág részletes ismertetését megtalálják a Godolat Kiadónál, Sz. A. Tokarev szerkesztésében megjelent *Mitológiai Enciklopédia I-II.* című kötetekben (Budapest, 1988). – Nagyon jó általános áttekitést olvasható Hahn István: *Istenek és népek* című művében (1968, e-könyv 2013). – Tömör öszefogllások találhatók Gecse Gusztáv: *Vallástörténeti Kislexikon* (Kossuth, Budapest, 1983) című művében. (Mindezek antikvár formában több könyvesboltban is megtalálhatók.) – Külön csemege Baktay Ervin: *Indiai regék és mondák* című gyűjteményes kötete (Móra, Budapest, 2004).

[29] Jób könyve (Jób 2.3)

[30] *Palesztina* őslakói a kánaániak már az i.e. 3. évezredben építettek kisebb városokat, noha nem különültek el élesen a sivatagban élő ősközösségi nomád törzsektől. Az i.e. 13. sz.-ban beáramló rokon sémita törzsek istenükkel kötött szövetségüket *izraél*nek, őket az őslakók *héber*eknek nevezték (izraél = isten harcosai; héber = folyón túli; <ósémi>; „a" folyó valószínűleg a Jordán volt.) A héberek meghódították Kánaánt és fokozatosan összeolvadtak az őslakossággal, átvéve a földművelést, a vaskohászatot és a vallási szokások nagy részét.

A törzsszövetségből az i.e. 10. században kialakult izraeli királyság Salamon (i.e. 972-932) halála után két részre szakadt, és rövidesen Egyiptomi befolyás alá került. Az északi rész, *Izrael* i.e. 586-ban, a déli résszel, *Judeá*val együtt Babilónia zsákmányává lett (*babiloni fogság*); ennek a perzsák vetettek véget i.e. 538-ban. A perzsa fennhatóságot i.e. 340 körül görög uralom váltotta fel, majd az önálló Hasmoneus dinasztia (i.e. 163–142) bukásávl az ország a rómaiak kezére került.

Először a Róma által támogatott bábkirályok uralkodtak i.sz. 6-ig (köztük Nagy Heródes, akinek uralma alatt született Jézus); majd sorozatos lázadások és leverésük után 46-ban Palesztina végképp római provinciává lett. Az állandósult zsidólázadások letörésére küldött Titus csapataival 70-ben elfoglalta Jeruzsálemet, és felégette a templomot is. Mivel a templomon kívül tilos volt áldozatot bemutatni, ettől kezdve gyökeresen megváltozott a zsidók vallási élete: szétszóródtak a világban, és kialakult a rabbinikus zsidó vallás, ennek imádkozási és istentiszteleti helyei a *zsinagógák* (szünagogé = gyűlés, gyülekezőhely; <görög>).

[31] Kivonulás könyve (Kiv 3.14)

[32] Adam = ember, eva = élet; (<arám>).

[33] V.ö. Teremtés könyve (Ter 3.1–24, Ter 3.5, Ter 6.1–2), Zsoltárok könyve (Zsolt 74.14, Zsolt 82.1)

[34] Az őstörténet mítoszainak ragyogóan szellemes feldolgozása olvasható Ráth-Végh István: *Mendemondák és történelmi hazugságok* című művében (Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1957; antikvár formában több könyvesboltban megvásárolható).

[35] Ter.1.26–28. A nyelvtani többes számok és a logikai többes értelem („férfinak és nőnek teremtette") ellenére a keresztény egzegézis azt állítja, hogy itt egyetlen istenről van szó: „A többes számú forma... lehet az Elohimnak megfelelő fejedelmi többes is, tehát nem kell okvetlenül a Szentháromság titkának valamilyen előzetes bejelentésére

gondolnunk”– nyugtat meg a hites magyarázó (dr. Gál Ferenc, a Biblia 1976-os, könyv alakú kiadásban, 60. oldal). Így elesik a gyanú, hogy a Szentháromságnak esetleg nőnemű tagja is volna.

[36] Képtelen félreértés! – int le a hites keresztény egzegéta. „A Teremtés könyvének 1. és 2. fejezete …tartalma szerint semmi mást nem nyújt, mint kifejti azt a kinyilatkoztatást, hogy Isten a mindenség teremtője” – tájékoztat. Amit a másik hites magyarázó, dr. Gyürki László még kiegészít: „A fontos az, hogy meghatározzuk, mi volt a [sugalmazott] szerző szándéka, és kihámozzuk belőle a mondanivalót" (U.o. 486. oldal; lásd az 57. jegyzetet is.) – Passz.

[37] Lucis ferens = a fény (világosság) hozója <latin>.

[38] A legendával kapcsolatban óhatatlanul felmerül a kérdés: miért éppen a jó és a rossz tudása fájának gyümölcse volt tiltott? Ha abból indulunk ki, hogy Isten tökéletes emberpárt teremtett – egészségesek, okosak, szépek és halhatatlanok voltak –, akkor nyilvánvalóan fel voltak ruházva „életkoruknak” megfelelő tudással és tapasztalatokkal is. Mármost az emberi értelem alapvető lényege a kíváncsiság, a jelenségek magyarázatának keresése, törekvés az ismeretlen titkok felderítésére – Istennek tehát tudnia kellett, hogy ez a tilalom ellentmondásban van az általa alkotott emberi természettel, következésképpen betarthatatlan. – Másfelől, ha szó lehetett a jó és a rossz tudásának fájáról, akkor ősszüleinknek tudniuk kellett, mi a jó és mi a rossz; kimagasló értelmi képességeik birtokában, szabad akaratuk romlatlan, jóra hajló állapotában pedig *nem akarhatták* a rosszat! Miért *tették* mégis?

[39] A modern teológia (lásd az 57. jegyzetet) szerint a szent szerző mindössze azt a sugalmazását csomagolta a bűnbeesés történetébe, hogy az erkölcsi és a fizikai rosszat nem Isten akarta, hanem az emberek választották *szabad döntésük* alapján; a többi jelképes magyarázat. A teológiai kérdés persze nyitva marad, hogy ősszüleinknek mennyiben volt lehetőségük szabad akarattal dönteniük? –– A hiteles választ a 20. század legnagyobb magyar teológusa így adja meg: „…a kérdés a legnehezebbek egyike … Jóllehet minden szabad cselekedet Isten részéről... elő van irányozva, ...a teremtmény...olyan szabad, ...mintha egyáltalán nem volna előirányozva. Ezt pozitív módon belátni lehetetlen, hisz ez a teremtő okság nagy hittitka." (Dgm1/357.)
–– Könnyebb kérdés: Ha Isten nagyon *nem akarta vlna* a bűnt, mi lett volna a célja a csábító Lucifer megteremtésének?

[40] A zsidók magukat a héberek leszármazottainak tekntik, ám a „zsidó”, mint etnikai megjelölés, csak a Babiloni fogság után alakult ki. –– A kivonulás korában a hébereket nem sújtotta társadalmi megülönböztetés; például III. Amenhotep beleszeretett Tejébe, héber származású vezíre, Juja lányába, s őt emelte magához Nagy Királyi Feleségnek, így az ő fiából lett később IV. Amenhotep.

[41] Proféteuein = valaki (isten) nevében beszélni, jövendölni <görög>). Átvitt értelemben a próféták az isten nevében szóló, többé-kevésbé szent, de legalábbis aszkétikus életmódú emberek.

[42] Massiah (<héber>) = Khrisztosz (<görög>) = felkent.

[43] „.... én, az Úr, a te Istened féltékeny Isten vagyok. Azoknak a vétkét, akik gyűlölnek engem, megtorlom fiaikon, unokáikon és dédunokáikon. De ezredízig irgalmasságot gyakorlok azokkal, akik szeretnek és megtartják parancsaimat.” (Kiv 20.5–6.)

[44] Csak példaként említeném, hogy az endogám (saját fajtájúval kötött) házassági szokások miatt az évszázadok során olyan génkárosodás keletkezett, aminek következtében 11

féle betegséget kizárólag, vagy az átlagnál sokkal nagyobb gyakorisággal, csak askenázi zsidók kaphatnak meg. A betegségek felsorolását lásd Czeizel Endre: *A magyarság genetikája* című könyvében (Csokonai Kiadó, Debrecen, 1990), 168. old.

[45] „A föld királyai fölkelnek, nagyjai összeesküsznek, az Úr ellen és Fölkentje ellen..." (Zsolt 2.2)

[46] Lásd például Dániel (Dán 7.13-14), illetve Izajás könyvét (Iz 53.2-5).

[47] Lásd például a Prédikátor könyvét (Préd 9.3-10).

[48] Apró szépséghiba csupán, hogy az 5. könyvben (Második Törvénykönyv) Mózes maga meséli el saját halálát.

[49] Máté evangéliuma (Mt 5.18, illetve Mt 16.28)

[50] A keresztényüldöző Sault damaszkuszi útján érte a látomás: „…Saul, Saul, miért üldözöl engem? ... Én vagyok Jézus, akit te üldözöl. … A vele utazó férfiak pedig szótlanul álltak, mert hallották ugyan a hangot, de senkit sem láttak." Később ő maga is elmeséli: „…déltájban hirtelen vakító fényesség sugárzott le rám az égből. … hangot hallottam: Saul, Saul, miért üldözöl engem? … Én vagyok a názáreti Jézus, akit te üldözöl. Akik velem voltak, a fényt ugyan látták, de a velem beszélő hangját nem hallották." (Apostolok Cselekedetei, ApCsel 9.4–6, illetve 22.6–9.)

[51] Egymaga töb (14) levelet írt követőinek, mint a másik három apostoltársa összsen (7).

[52] A „Szentháromság" szó a Bibliábn egyetlenegyszer sem fordul elő.

[53] A 675. évi toledói zsinat *De divina Trinitate* (= Az isteni Szentáromságól <latin>) definíciója (HD 528).

[54] Ez tömören: *Isten megérti és szereti önmagát, s mivel a megértett dolog a megértőben van, el kell fogadni Istenben egy róla való Szót, amely úgy viszonyul Istenhez, mint fiú az apjához. Isten Szava tehát ugyanazt a létet birtokolja, mint Isten. Azt a módot, ahogyan Isten Istenben van, mint megértett dolog a megértőben, kifejezzük azzal, hogy Fiúról beszélünk, aki az Isten Igéje. Azt a módot pedig, amint Isten Istenben van, mint szeretett személy a szerető személyben, úgy fejezzük ki, hogy Szellemről beszélünk, aki az Isten szeretete, ezt a szellemet pedig Szentléleknek nevezzük, akinek az Atyától és a Fiútól kell származnia. Istenben a lét, a megértés és a szeretés ugyanaz. Tehát Isten, aki itt van az ő természetes létében, az Isten, aki az értelmében van itt, és az Isten, aki a szeretetében van jelen, egy. Mivel azokat a dolgokat, amelyek az érthető természetben léteznek, a latinoknál 'személyeknek' nevezik, ezért beszélnek a latinok az isteniben három személyről az Atyáról, a Fiúról, és a Szentlélekről.* – A teljes szöveget lásd: Aquinói Szent Tamás: *A teológia összefoglalása* (Magyar Könyvklub, Budapest, 2000) 47–56. oldal.

[55] Theosz = isten, logia = beszéd, tanítás <görög>.

[56] DKK1 563–564. oldal (nem szó szerint).

[57] Dogm1/438. oldal. – A II. Vatikáni Zsinat (196**2**–6**5**) után alapvetően megváltozott a teológiai érvelés, a korábbi – ma már kevéssé meggyőző – érvek eddigi bemutatásával, erre a változásra kívántunk élesen rámutatni: „Különbséget kell tenni az örök és változatlan, és annak időbeli megjelenése között. … A felelősséggel folytatott teológia azon fáradozik, hogy *kihámozza az örök istenit*, azért, hogy az Egyháznak alkalma legyen azt egy másik, újabb *kultúra köntösébe öltöztetni*" (Dr. Goják János: *Bevezetés a Gaudium et spes konstitúcióhoz;* V2D 618. és 640. oldal). – Merthogy az Egyháznak *joga van* a kőbevésett igazságokat *átértelmezni*: „Ha valaki lehetségesnek mondja, hogy az Egyház által megfogalmazott dogmáknak valamikor – a tudomány haladása következtében – más értelmet kell majd tulajdonítani, mint ahogyan azokat az Egyház értelmezte ***vagy értelmezi***: legyen kiközösítve." (HD 3043) (Kiemelések tőlem)

[58] A keresztény Ószövetség a zsidóból (hozzájárulás nélkül) átvett 39 könyvön kívül még további 9 könyvet tartalmaz, de a gyakorlatban – a Kivonulás könyvében leírt teremtési és bűnbeesési történeteken kívül – nem játszik szerepet a vallási tanításokban.

[59] „[A Trentói Zsinat] … mind az Ószövetségi, mind az Újszövetségi Szentírás minden könyvét, amelyek mindegyikének *szerzője az egyetlen Isten*, … vagy sugalmazója a Szentlélek, … hódolattal fogadja el és tiszteli. („[Tridentina Synodus]…omnes libros tam veteris quam novi testamenti, cuisu utriusque ***unus Deus sit auctor*** … vel a Spiritu Sancto dictatats …reverantis suscipit et veneratur."(<latin>).) (HD 1501, illetve az I. Vatikáni Zsinat (1869-70) megerősítő dogmája, HD 3029). (Kiemelések tőlem)

[60] A multigenezis kényszerű elfogadása után az „átértelmezett" eredeti bűn már *nem* ősszüleink bűnének *következménye* – amint azt a dogma (HD 1512) egyértelműen kimondja – hanem *egyfelől* „azt fejezi ki, hogy … minden ember (egyéni szabad döntéseiől függetlenül) rászorul a megváltásra, mivel önmagát képtelen megváltani", *másfelől* arra utal, hogy „olyan (*elődeink bűnei következtében megromlott)* társadalmi körülmények közé születünk, amelyek ténylegesen kizárják, hogy bűn nélkül élhessünk."

[61] Halálos bűn Isten *súlyos* (gyilkosságra, káromkodásra, szexuális bűnre stb. vonatkozó) törvényének megszegése, *teljes tudatossággal* és *előre megfontolt szándékkal*. (KEK 1857)

[62] Bár a modern teológia elutasítja tisztítótűz létezését, mert erről a Bibliában egy árva szó sem esik, az Egyház tanításában fontos szerepe van. A hívő ugyanis hiába teljesíti a meggyónt és meg**b**ánt bűneiért kirótt penitánciát, ha nem elég őszinte a bánata, – ezt Isten látja, és nem enged el minden büntetést. Aki ilyen állapotban hal meg, annak a tisztítótűzben kell levezekelnie a hátralékot.

[63] Egyik lehetségesként A *dialogikus halhatatlanság* modelljét Joseph Ratzinger (még a Hittani Kongragáció prfefektusaként) dolgozta ki, eszerint „…lelkünk egy pillanatra sem hal meg! De nem abszolút értelemben, természeténél fogva halhatatlan, csak viszonylagosan, Istenhez fűződő kapcsolatában, azáltal, hogy 'párbeszédben van Istennel és Isten emlékszik rá' – jókra és gonoszokra, jólétben dúskálókra és éhhalállal küszködőkre, szerencsésekre és katasztrófák áldozataira egyaránt." (Theodor Schneider (szerk): *A dogmatika kézikönyve 1–2* (Vigília, Budapest, 2002); 2/480. oldal.)

[64] Addig az üdvösséget kiérdemelt lelkek a *pokol tornácán* várakoztak, amelyet hivatalosan *limbus*nak neveztek. A modern teológia a limbus létezését is elutasítja, de a várakozók sorsáról nincs határozott elképzelés. –– Az Egyház azért tiltja körömszakadtáig az abortuszt, mert semmilyen elfogadható magyarázatot nem tud adni a kereszteletkenül meghalt ártatlan csecsemők elkárhozására: „A keresztség nélkül meghalt gyermekeket az Egyház csak Isten irgalmaságára tudja bízni … Isten végtelen irgalmassága … följogosít minket a reményre, hogy … számukra is van út az üdvösségre." (KEK 1261)

[65] A *Szentszék* az Egyház legfelső vezető testülete a Vatikán Városállamban, „föld nélküli" jogi személy, diplomáciai kapcsolatokat létesíthet; hivatalos nyelve a latin; feje a római pápa. Hhivatali intézményrendszere, a Római Kúria, Kongregációkból épül fel, amelyeket egy-egy prefektus irányít. (A prefektusok miniszteri rangban vannak.) A TAN legfőb őre és gondozója a Hittani Kongregáció, amely kivételesen közvetlenül a pápához tartozik, így prefektusa a második legmagasabb rangú személy a Kúriában. –– A *Vatikán Városállam* önálló enklávé Olaszországban, a szokásos állami jogosultságokkal (önálló bíróságok, bankrendszer stb.), de diplomáciai útlevelet nem adhat ki; hivatalos nyelve az olasz; államfője hivatalból a mindenkori pápa. –– Bár a két intézmény jogilag

különbözik, a pápa kettős szerepe miatt sokan egynek gondolják. A tévhitet erősíti, hogy az érintettek gyakran (szándékosan?) pontatlanul használják a neveket.

[66] Mohamed (Muhammed = a magasztalt, dicső; <arab>) élettörténetét elég jól ismerjük. 570 körül született Mekkában, és 25 évesen feleségül vett egy nála 15 évvel idősebb, gazdag özvegyet. Ettől kezdve sokat utazott és elmélkedett, mígnem 40 évesen – hite szerint – kinyilatkoztatásban részesült, és terjeszteni kezdte a kapott tanítást. Mekkai sikertelenségei miatt, 622-ben kevés hívével Medinába költözött; a nevezetes *hidzsra* éve a mohamedán időszámítás kezdete. Ettől kezdve gyökeresen megváltozott az élete és tanainak sorsa. Hamarosan Medina ura lett, és 630-ban Mekka is behódolt neki; „megtisztította" a Kába-templomot a bálványoktól, de a szentnek tisztelt fekete Kába-követ megtartotta. Ekkor állt hatalma csúcsán: jószerével az egész arab világ muszlimmá lett, ami egyben politikai egységüket is jelentette. Mohamed mint legfőbb törvényhozó, bíró és hadvezér, abszolút hatalommal rendelkezett, de megőrizte szerény életmódját: a jó ételeken és italokon kívül csak a női szépségnek nem tudott ellenállni (9 felesége volt). Medinában halt meg 632-ben.

[67] Quran = tanítás, kinyilatkoztatás (<arab>).

[68] Iszlám = odaadás, belenyugvás (<arab>); isten akaratának feltétlen elfogadása.

[69] „Akik hisznek és nem homályosítják el vétekkel az ő hitüket, – azoké a biztonság... Ez a mi érvünk, amit Ábrahámnak adtunk... Noét már korábban az igaz útra vezéreltük, és leszármazottai közül ...Mózest, ... Jézust. ... Ez Allah útmutatása. Igaz útra vezérli a szolgái közül azt, akit akar." (Korán 6.83–88; vagyis a 6. szúra 83–88. verséből.)
A muszlim vallás részletes értékelése megtalálható Glasenapp i.m.-ben (1. jegyzet)

[70] A kötelezettség 6 éves korban kezdődik; 18 éves korára a gyermek körülbelül 22 000-szer mondta el, és kitörölhetetlenül belégett az agyába!

[71] „Allah azt mondta: Jézus, Mária fia! Mondtad-e vajon te az embereknek azt, hogy 'Vegyetek engem és anyámat Allah mellé két istennek?' Jézus pedig azt mondta: 'Magasztaltassál! Hogy jönnék én ahhoz, hogy olyasmit mondjak, amihez nincs jogom.'" (Korán 5.116.)

[72] Allah és Mohamed feltétlen elismerése, rituális mosdással egybekötött imák mondása naponta ötször, a *ramadám böjt* megtartása, a fejadó (*zakát*) befizetése készpénzben vagy természetben, zarándoklat Mekkába a *Kába*-kőhöz egalább egyszer az életben.

[73] Korán 9.25–28.

[74] Erich Fromm: *A szeretet művészete* c. könyvében (Helikon Kiadó, Budapest, 1984) lenyűgözően elemzi ezt a gondolatkört.

[75] Orthosz = igaz, megbízható; doksza = vélemény, filozófiai nézet; neosz = új; logosz = beszéd, tanítás (<görög>); ezekből ortodox = igazhitű; neológ = újhitű.

[76] Mindig létezett a zsidó valáson belül a *miszticizmus* is: hívei, a *hászid*ok (= jámborok <héber>), kabbalisztikus szertartásaik alapja pedig a középkorban keletkezett *Uzohár* (= Ragyogás könyve <héber>).

[77] Sía = párt (<arab>); szúnna: a Próféta (mármint Mohamed) „szent" szokásainak, szóbeli tanításainak és cselekedeteinek gyűjteménye, amelyet a *hadiszok* (gyűjteményes kéziratok) tartalmaznak.

[78] Kalifa = helyettes (<arab>)

[79] Képtelen ateista félreértelmezés! – tiltakozik a modern teológia –, mindhárom vallás ugyanazt a végtelen, örökkévaló, mindentudó és mindenható, végtelenül igazságos, jó és bölcs, egyetlen Istent tiszteli és imádja; látszólagos különbözőségük abból fakad,

hogy a végtelent nem tudjuk tökéletesen leírni! – Mivel a hit akarat kérdése, következésképpen mindenki azt hisz, amit hinni akar, hitekkel nincs értelme vitatkozni.

[80] Lásd: Wikipédia – Világvallás, 2018-as felmérés. – Megjegyzésre érdemes, hogy ma már a muszlimok száma több, mint a katolikus kereszténye ké.

[81] „Az ember az Istentől ajándékba kapott szabadakarat révén képes vétkezni. … Ez a külön ajándék csak Isten dicsőségének szempontjából érthető, amennyiben Isten elhatározza, hogy fenségét nemcsak az emberek üdvözítése, hanem kárhoztatásuk által is kijelenti". Paul Tillich: Rendszeres teológia (Osiris, Budapest, 1996), 263. oldal.